

TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI BÜROKRATİK YAPI VE DÜŞÜNCESİNİN DEĞİŞİMİ

Seyfettin ASLAN ve Abdullah YILMAZ

Cumhuriyet Üniversitesi, İ.İ.B.F. Kamu Yönetimi Bölümü

Özet

Osmanlı Devletinin kendine özgü sosyo-ekonomik düzeninin çeşitli iç ve dış faktörlerin etkisiyle bozulmaya başlaması yöneticileri bu problemi çözmek için yeni politikalar araştırmaya yöneltmiştir. Batılılaşma politikası bunlardan biridir.

Bu çalışmada Osmanlı bürokratik yapısının Tanzimat dönemindeki değişim ve dönüşüm süreci ile bu yapının sosyo-ekonomik sistemin dönüşümündeki rolü vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, Bürokrasi, Osmanlı Devleti, Batılılaşma, Modernleşme.

Abstract

The Change Of Ottoman Breaucratic Structure And Idea in Tanimat Period

When the special socio-economic system of Ottoman Empire had been spoiled with effect of various internal and external factors, The Ottoman statesmen had searched new politics to solve this problem. Westernization policy was one of these politics.

In this study, the changing and transformation process of Ottoman bureaucratic structure and its role in the transformation of socio-economic system in Tanzimat period is emphasized.

Keywords: Tanzimat, Bureaucracy, Ottoman Empire, Westernization, Modernization.

1. Giriş

Osmanlı Devleti'nin kendine özgü olan ve Kanuni'nin son yıllarına kadar iyi işleyen toplumsal ve ekonomik düzeninin birtakım iç ve dış sebeplerden dolayı bozulmaya ve çürümeye başlaması, 18. yüzyıldan itibaren Batılılaşma çabalarının artmasına yol açmıştır. Batılılaşma, devletin çöküşüne engel olmak için ortaya atılan bir çözüm önerisiydi. Modernleşme anlayışını belirten "Batılılaşma" kavramı, Batı'nın kendine özgü kurumlarının ve yaşam biçiminin benimsenmesi anlamında kullanılır.

Lewis, Avrupa uygarlığından seçilmiş bazı unsurların taklidi ve benimsenmesi yönündeki ilk bilinçli adımların 18. yüzyılda başladığını belirtir. Osmanlı Devleti'nin Avusturya ve müttefikleri tarafından yenilgiye uğratılmaları ve bunun sonucunda imzalanan Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) andlaşmaları devletin varolan sistemiyle daha fazla yaşayamayacağını gösteren belgeler durumundaydı. Bunun yanında Petro idaresindeki Rusya'nın Batılılaşma ve modernleşme programı da Batılılaşmayı destekleyen Osmanlı devlet adamlarının

ilgilerini çeken bir örnek idi. 1718'den 1730'a kadar Sadrazam olan Damat İbrahim Paşa ilk reform teşebbüsünde bulunan devlet adamı olarak gösterilebilir; nitekim barış sağlanır sağlanmaz Viyana'ya matbaa'yı incelemesi için elçi göndermiştir. 1720'de bir Fransız olan David (Davut Paşa), İstanbul'da bir itfaiye takımı örgütledi, beledi hizmetlerde XIX ve XX. yüzyıllarda devam edecek uzun bir reform süreci başladı. Gemicilik ve denizcilik alanlarında yenilikler yapıldı. Bunların en önemlileri askeri alanda yapılan yeniliklerdi (Lewis, 1993: 46-49).

Alkan, Osmanlı yöneticilerinin öncelikle askeri reformlarla ilgilenmelerinin zorunlu olduğunu belirterek şunları söylemektedir: “Osmanlı Devleti'nin gerileme döneminde yaşanan askeri ve siyasi mağlubiyetler ve iktisadi krizler son dönemlere kadar, Osmanlı reformcularının sadece askeri reformlarla ilgilenmelerine sebep olmuş ve bu durum onların toplumun diğer alanlarıyla ilgili reform yapma düşüncesi geliştirmelerine engel olmuştur. Örneğin, III. Selim'e verilen 17 adet “Islahat Layihası”nın hepsinde üç unsur öne çıkıyordu; asker tanzimi, asker maaşları, topçu, humbaracı ve sair ocakların ıslahı. Böylelikle ilk Batılılaşma teşebbüsleri genel olarak askeri alanda başlamış fakat daha sonra diğer kurumlar da kaçınılmaz olarak Batılı kurum ve modellere göre yeniden düzenlenmeye başlanmıştır.” (Alkan, 1992: 7). Askeri alandaki Batılılaşma hareketi I. Mahmut (1730 - 1754), I. Abdülhamit (1774 - 1789) ve özellikle III. Selim zamanında (1789 - 1807) hızlanmıştır. Avrupa ile ilgili ilk sistematik değerlendirmeler, batıda görevlendirilen Osmanlı hariciye memurlarının diplomatik temaslarının bir ürünüdür. Batı'nın genel bir “model” olarak kabul edilmesine dayanan “düzeltme” (tanzimat) teklifleri de bu temasların sonucunda biçimlenmiştir (Mardin, 1995a: 11).

2. Tanzimattan Önceki Osmanlı Bürokratik Yapısı

Osmanlı Devleti'nde reformcu önderlerin çoğunun Osmanlı bürokrasisi içinden çıkmasını; bürokrasinin tarihi süreç içinde güçlü bir konuma yükselmiş olmasına ve Osmanlı bürokratlarının Batı ile ilgili deneyimleri ile devletin toplumsal yapısında reformcu öğelerin yokluğuna bağlamak mümkündür (Weiker, 1973: 101).

Reformcu önderlerin daha çok bürokrasiden çıktığı Osmanlı Devleti'nde İnalçık toplumun iki ana sınıfa ayrılmış olduğunu söyler. Bunlardan ilki “Askeri” denilen sınıftı ki, fiilen askerlik anlamından öte, Padişahın verdiği özel bir beratla herhangi bir devlet hizmetine tayin edilen ve böylece belirli vergi yükümlülüklerinden muafiyetle ehl-i berat olanlar (saray memurları, mülki memurlar ve ulema) “askeri” statüsünü kazanmakta idiler. İkincisi, reaya olup, vergi veren, fakat hükümete katılmayan bütün Müslüman ve Müslüman olmayan uyrukları içine alırdı (İnalçık, 1999: 121).

Osmanlı Devleti'nde Askeri denilen yönetici sınıf da meslek yaşamı temelinde üç gruba ayrılıyordu: Seyfiye, (kılıç ehli) yönetici kadronun asker

kanadını; İlmiye, (ilim ehli) şeriatın savunucusu olan hukuk uzmanlarını, kadıları, müderrisleri ve diğer din adamlarını; Kalemîye (kalem ehli) ise, devletin bürokratik işlemlerini yürüten ve ilk iki grubun işlev ve eğitiminin bazı yönlerini bir araya getiren sınıftı (Fleischer, 1996: 5). Ulema ile Seyfiye'nin güç kaynakları farklıydı. Ulema, gücünü İslam hukukunu yorumlama yetkisinden, Seyfiye ise, sayıca kalabalık ve silahlı olmasından alıyordu (Weiker, 1973: 101).

Osmanlı yönetici sınıfını oluşturan diğer gruplar gibi (Ulema hariç), bürokrasinin üyeleri de kul kökenlidir; bir başka deyişle, bürokrasi ile toplumsal gruplar arasında herhangi bir organik bağ bulunmamaktadır. Bu durum, bürokratların padişaha kişisel bağlılıklarını sağlayan önemli bir faktördü. Bunun yanında, bürokratların Enderun'da gördükleri eğitim sözkonusu bağlılığı pekiştirici bir fonksiyon icra ediyordu.

Kalem ehlinin de içinde bulunduğu yönetici grubu yakından denetleyen ve aralarındaki ilişki patrimonyalist bir temele dayanan padişah, güçlü konumunu XVI. yüzyıl sonlarına kadar sürdürdü.

Yükselme döneminde, özellikle II. Mehmet'ten itibaren, toplumda padişah ve kul kökenli bürokratların gücü diğer toplumsal güçlere oranla hayli artmıştı ve Padişah, kendisine bağlı merkeziyetçi bir bürokratik mekanizma yoluyla ülkeyi yönetmekteydi (Heper, 295-296). Bürokrasi, Osmanlı tarihi boyunca merkezi yönetimin kuvvetli olduğu dönemlerde çok etkili olmuş özellikle devletin en geniş sınırlarına ulaştığı dönem olan Kanuni döneminde ise, gücünün zirvesine ulaşmıştı(Weiker, 1973: 101). Bundan bürokrasinin gücünün merkezi yönetimin gücüyle doğru orantılı olarak arttığı sonucu çıkarılabilir.

Gerileme döneminde klasik dönemin bürokratik yapısı önemli değişikliklere uğramıştı. Merkezin gelirlerindeki azalıştan dolayı doğrudan vergileme yerine iltizam sistemine geçilmişti. Bunun yanında merkezde bürokratlara sağlanan eğitim de bozulduğundan, bürokrasi güçlü konumundan uzaklaşmıştır. Ayrıca, eşraf ve ayan diye anılan yerel seçkinler yerel düzeyde siyasal güce ortak olmuşlardır (Heper, 296).

3. Tanzimat Döneminde Bürokratik Değişim

Bir taraftan Osmanlı Devleti'nin varlığını devam ettirebilmesi için yapmak zorunda olduğu kapsamlı ve köklü değişiklikler, diğer taraftan ise Batılı ülkelerin azınlıklara eşitlik ve güvence verilmesi yönündeki taleplerinin sonucu olarak altyapısı II. Mahmut devrinde hazırlanan Tanzimat dönemi, 1839 yılında Mustafa Reşit Paşa'nın Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu okuması ile başlamış oldu (Sencer, 1984: 46).

Karal Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu okunmasını şöyle anlatmaktadır: "... Hatt-ı Hümayun'u, Mustafa Reşit Paşa yüksek bir kürsüden okudu. Dinleyiciler arasında padişah ... vardı. (...) Padişah, Hatt-ı Hümayuna ve ona dayanılarak ileride

yapılacak kanunlara saygı göstereceğine dair and içti. Bundan sonra Hatt-ı Hümayun, kutsal önemi olan Hırka-i Şerif dairesine kondu. Gülhane hattının ilanında yapılan törenle Tanzimat devri başladı. ‘Tanzimat’ terimi, Gülhane hattında geçen genel prensiplere dayanan düzeni anlatır.” (Karal1995:170-171)

İnalcık’a göre, Gülhane Hattı, “... gelenekçi kalıplar altında Şeriat’a ve gelenekçi devlet anlayışına saygı göstermekle beraber, kanun ve devlet telakkisinde ve idare prensiplerinde modern kavramlar getirmekte, belirli pratik gayelerle idareyi yeni baştan düzenleme amacını gütmekteydi.” (İnalcık, 1996: 359)

II. Mahmut (1808-1839) kendisinden önceki reformcuların kötü tecrübelerini de dikkate alarak, askeri yeniliklere karşı büyük bir engel oluşturduğuna inandığı Yeniçeri Ocağı’nı ortadan kaldırmış ve yerine III. Selim zamanında ortaya çıkan yeni askeri birliklere benzeyen Asakir-i Mansure-i Muhammediye’yi ordunun esas birimleri haline getirmiştir (Mardin, 1995a: 11-12).

Bu dönemde ayrıca, Batılılaşma çabaları da Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Harbiye’nin açılmasıyla birlikte hız kazanmıştı. Posta sistemi oluşturulmuş, polis kuvvetleri örgütlenmişti. Böylece padişaha mutlak şekilde bağlı kul bürokrasisi, yerini padişah karşısındaki konumu, bir ölçüde de olsa güvenceye kavuşmuş olan merkezi bürokrasiye bırakmıştır.

Kongar’ın belirttiği gibi, II. Mahmut dönemindeki en önemli olaylardan biri de “Sened-i İttifak” ın imzalanmasıydı. 1808’de Ayan’ın ve Padişahın temsilcileri tarafından imzalanan belge “Ayan”ın hak ve görevlerini düzenliyordu. Padişah Ayan’ın güvenliğini ve korumasını üstleniyor, buna karşılık Ayan da Padişaha bağlılık sözü veriyordu. Bu belge bir yandan, tımar düzeninin bozulmasıyla taşra üzerindeki denetimi zayıflayan devletin yeniden merkezileştirilmesi çabasının bir ürünü; diğer yandan ise Ayan’a verdiği bir takım haklar dolayısıyla padişahın gücünü artık yerel yöneticilerle paylaşmak zorunda kaldığı bir ikilem doğuruyordu (Kongar, 1985: 67-68). Aslında Sened-i İttifak, bir bakıma var olan fiili durumun kabul edilmesi ve resmileştirilmesi anlamını taşıyordu.

Sened-i İttifak ile Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nu karşılaştıran İnalcık’ın belirttiğine göre; “Siyasi tarih bakımından Sened-i İttifak, büyük ayanın devlet iktidarını kontrol altına alma teşebbüsünü ifade eder. Gülhane Hattı ise ona karşı padişahın mutlak otoritesini savunarak merkezî devlet idaresinin, başka deyimle bürokrasinin işlere mutlak bir şekilde el koymasını ifade eder.” (İnalcık, 1996: 343)

II. Mahmut bir yandan eyaletler üzerinde merkezi hükümetin kontrolünü genişletmeye gayret ederken, diğer yandan merkezi hükümetin yapı ve kuruluşunda da birçok önemli değişiklik yaptı (Lewis, 1993: 96). Şeyhülislamlık dairesinin (Bab-ı Meşihat veya Fetvahane) kuruluşu, “Ulema”nın devlet dairesi haline sokuluşuna doğru ilk adımdı ki bu, sözkonusu kurumun merkeze karşı varolan kısmi bağımsızlığını ortadan kaldırarak, popüler ve etkin gücünün temelini yıktı ve

değişikliğe karşı koyma gücünü ciddi olarak zayıflattı (Lewis, 1993: 97). II. Mahmut dönemindeki önemli bir diğer değişiklik de evkafın hükümet kontrolüne alınmasıydı. Bütün bu düzenlemeler sonucunda “Ulema”nın zayıflaması ile - geçmişte Ulema'nın tekelinde bulunan- müderrislerin atanması, okulların ve medreselerin denetlenmesi Maarif Nazırlığı'na; yargıçların atanması ve adliye işleri Adliye Nazırlığı'na devredildi.

1835'te klasik dönem Osmanlı bürokrasisinin kurumlarından Kahya'nın ve Reis Efendi'nin daireleri ayrı nazırlıklar haline getirildi ve kendilerine Umur-u Mülkiye (Dahiliye) Nezareti ile Umur-u Hariciye Nezareti adları verildi. 1837'de ise, eski defterdarlık dairesi Umur-u Maliye Nezareti adını aldı (Lewis, 1993: 98). Nazırlıkların kurulması, eski kurumların yıkılması, yerlerine yabancı kaynaklı haleflerinin gelmesi, bürokrasinin mesleki hüner ve dayanışmasının artması, sarayın egemenliğini azaltmış ve iktidar merkezinin Bab-ı Ali'deki paşalara ve memurlara geçmesine sebep olmuştur (Lewis, 1993: 99).

II. Mahmut'la başlayan merkezi yönetimi güçlendirme çabaları sonucunda merkeziyetçilik artmış fakat, bu güç padişaha değil, reformları gerçekleştirme konusunda öncülük eden bürokratlara geçmiştir (Mardin, 1996: 126). Bunun sonucu olarak siyasi iktidarın kendilerine ait olduğunu iddia eden tanzimatçı bürokratik elit, Abdülmecid ve Abdülaziz'in hükümdarlıkları sırasında iktidara yükselmişti (Mardin, 1996: 126). Bu süreç, Osmanlı Bürokrasisinin “mirasa dayanan” ya da padişah kökenli yapısının yerine, sınırlı bir şekilde de olsa Weberci formüle uygun akılcı bürokrasiyi getiriyordu (Mardin, 1995b: 55-56).

Ortaya çıkan yeni yönetici elitin başka bir özelliği, cesaretli ve bağımsız hareket edebilmesiydi. Bu kendine güven, daha önce Osmanlı bürokratları tarafından güçlü bir şekilde benimsenen “sultan kulunun boynu kıldan incedir” düşüncesinin yerini aldı. Artık Tanzimat bürokratları kendilerinin bütün Osmanlı'nın son hedefi olarak görülen “eski Osmanlı ihtişamını” yeniden getirebilecek yegane insanlar olduklarına inanmaya başladılar (Mardin, 1996: 127).

Eryılmaz, Mustafa Reşit Paşanın, yeni bir aydın tipini ifade ettiği gibi, aynı zamanda, yeni bir yönetici tipini de temsil ettiğini ve bu yönetici tipinin, topluma söz hakkı vermeden ve ona eğilmeden, onun adına ve ona rağmen sosyal ve kültürel reformları gerçekleştirmeyi, bürokrasinin asli görevi haline getirdiğini söyler (Eryılmaz, 1992: 125).

Mustafa Reşid Paşa ve onun yetiştirdiği Ali ve Fuad Paşa'lar, devlet yönetiminin küçük bir seçkin zümrenin elinde olması gerektiği fikrini geliştirdiler. Söz konusu elit zümresinin yükseliş hikayesini batılı gözlemcilerden Frederick Millingen hatıralarında şöyle dile getirir (Aktaran: Mardin, 1996: 128-129): “Bu katipler, yönetim işlerindeki nisbeten üstün bilgi ve tecrübelerinin avantajlarından faydalanmak suretiyle, devletin diğer organlarına kolayca el koymaya ve bunlar üzerindeki hakimiyetlerini sürdürmeye muvaffak olan güçlü bir kurum teşkil

ederler. Bu kurumun siyasi yetkileri yönetimin bütün dallarına yayılmış ve bu sayede bu grup sınırsız bir güç elde etmiştir. Büyük Efendiler, büro şefleri, mabeyn görevlileri, valiler, büyük elçiler, nazırlar vs. genellikle bu bürokratlar topluluğundan çıkmaktadır. Bunlar idari teşkilatın en alt kademelerine kadar dal budak salıp iktidarı gaspetmişlerdir”.

Yeni Türk eliti, daha önceki dönemin standartlarıyla, Osmanlı Devleti'nin siyasi, sosyal ve entelektüel Batılılaşmasını yürütmede hayli cesur ve acımasız davranıyorlardı. Bu yönde, Mustafa Reşid Paşa tarafından başlatılan eğilimi devam ettiriyorlardı. Zira Mustafa Reşid Paşa, ülkenin kurtuluşunun medeniyet yolu dediği Batılılaşmayla gerçekleşeceğini zannediyordu (Mardin, 1996: 132-133). Batılılaşmayı, yani kültür değişimini, gerçekleştirmenin aracı olarak da bürokrasi seçilmiştir. Dolayısıyla toplumun bürokrasiye karşı duyduğu soğukluğun sebebinin, onun günümüze kadar devam eden zorunlu kültür değişmelerinin temel aracı olarak kullanılmasında aramak gerekir (Eryılmaz, 1992: 125-126).

Tanzimat'ın, Mustafa Reşid Paşa ve özellikle Ali ve Fuad Paşa'lar gibi kurucuları, Batı'nın askeri ve idari yapısını Osmanlı Devleti'ne aktarırken Batı'nın günlük kültürünü de, başta görev yaptıkları mekanlar olmak üzere, etkin bir biçimde yerleştirmeye çalışmışlardır. Giyim, ev eşyası, paranın kullanılışı, evlerin stili, insanlararası ilişkiler “Avrupalı” olmuştu (Mardin, 1995a: 13; Ayrıca bakınız: Findley, 1996: 225 - 230).

Yeni Türk elitinin bazı hedeflerinin gerçekçi olmadığını Lewis şöyle dile getirmektedir (Lewis, 1993: 97): “Bu değişikliklerin amacı, Osmanlı hükümet cihazına ve personeline Avrupa'daki benzerlerinin adlarını ve dış görünüşünü verme, sadrazama ve çalışma arkadaşlarına “nazır” adını verme, onlara redingot giydirme, büro, masa ve yeni redingotlu astlar sağlamaktır ki bunlar modern bir devlet idaresi oluşturmak için yeterli olmaktan çok uzaktı.”

Dursun, bu dönemde gözlenen değişikliklerden birinin de ulemanın bürokrasiye karşı tavrı alışı olduğunu söyler: 19. yüzyılda Batı'nın etkisinde gelişen yeni bürokrasi, kul bürokrasisinin yerini almanın ötesinde Ulema'nın temsil ettiği zihniyet ve dünya görüşü karşısında yeni bir ideolojinin de temsilcisi olmuştur. Devlet yapısını güçlendirmek amacıyla girişilen bu çabada Ulema'yı (Din Bürokrasisi) yeniden etkinleştirme sözkonusu değildi. Böylelikle faaliyet ve iktidar alanı daralan Ulema, Tanzimat'ın karşısına geçmiş ve Tanzimat'ı gerçekleştiren sivil bürokrasi (Kalemiye) ile arasında çatışmalar ortaya çıkmıştır. Bu çatışmada Ulema'nın en etkin silahı “dinsizlik” suçlaması olmuştur. Ulema, Tanzimat'ı Şeriat'a aykırı görüyordu. Küffara müslümanların sahip oldukları hakların aynısını veren Hatt-ı Şerif'in “ahkam-ı şer'iyeye” ile te'lifinin imkansız olduğunu iddia ediyorlardı (Dursun, 1992: 171-173).

Yöneltilen eleştirilere rağmen yeniliklerin devam ettiğini ve II. Mahmut'un gerçekleştirdiği idari değişikliklerle ve kurduğu öğretim kurumlarıyla yeni

bürokrasiye gelişme ortamı sağladığını belirten Lewis, bu değişikliklerden önce, devlet memurları arasında işe göre bir ayrımın olmadığını, her çeşit işle görevlendirme yapılabildiğini fakat yeni sistemde ise memurların nazırlıklara göre bölündüğünü ve böylece ihtisaslaşmaya doğru adımlar atıldığını söyler. İhtisaslaşma da bürokrasinin güçlenmesine sebep olmuştur. Öte yandan bu devirde bürokrasiyi güçlendiren başka bir gelişme daha oldu: II. Mahmut 1826 Haziranında, yenicherilerin ortadan kaldırılmasından iki hafta sonra, Müsaderat ve Mahlulat dairesini kaldıran, varissiz mülklerin, sürülmüş veya idam edilmiş kimselerin mülklerinin hazineye intikali hakkındaki eski bazı haklardan feragat eden, bir Hatt-ı Şerif çıkardı. Bu düzenleme şüphesiz hazine için zararlı olmakla birlikte, memurlara, daha önce sahip olmadıkları bir hayat ve mülk güvenliği sağladı. Yeni okulların yetiştirmesi ve çoğunlukla mütevazı ailelerden gelen memurlar sayıca arttı ve siyasi iktidarı elinde bulunduran bürokrasinin elemanları olarak önemli bir grup haline geldiler (Lewis, 1993: 90-91).

Ülke içinde yeni tarzda eğitilenler ve ülke dışında “batılı” yetiştirilenler kısa zamanda Osmanlı bürokrasisinde önemli bir güç haline geldiler. Nitekim Reşid Paşa Tanzimat Fermanı’nı ilan için gerekli desteği, kendisinin de içinde bulunduğu yeni bürokrasiden almıştır (Mardin, 1996: 137). Tanzimat dönemini başlatan düşünce yapısı Sadrazam Damat İbrahim Paşa’dan başlatılabilir. O dönemden beri olgunlaşan sözkonusu reformcu zihniyet Tanzimat Fermanı’yla gücünü somut olarak ifade etme olanağı bulmuş oldu.

Mardin’in belirttiği gibi yeni bürokrasi ve onu destekleyen Tanzimat aydınlarının Osmanlı kul bürokrasisinden farklı olmayan tarafı kendilerini kul bürokrasisinin yaptığı gibi toplumdaki tecrit etme tavrını devam ettirmiş olmaları ve bu tavra “yabancılaşma”yı da eklemiş olmalarıdır. Aydınlar, toplumla mutabakat noktası zayıf ve hatta anlaşılmaz bir dil ve yine aynı şekilde toplumla olan bağlarını tamamen koparan davranışlarla, iddiacısı oldukları dava için gerekli halk desteğini sağlayamamışlardır (Mardin, 1996: 137).

Öte yandan Mardin, bürokratların güçlenmesinin devam ettiğini ve bunu sağlayan faktörlerden birinin de Ulema içindeki kutuplaşma olduğunu belirtir. Ulema kendi arasında üst ve alt tabaka şeklinde ikiye ayrılıyor ve bu da bunların birbirlerine yabancılaşmalarına yol açıyordu. İlk grubu temsil edenler halk ile temas halinde olup imam-vaiz fonksiyonlarını üstlenirken; ikinci gruptakiler, diğerlerine kiraya verdikleri karlı kadılıklar gibi, yüksek idari mevkilere bizzat yerleşmekteydiler. Üst tabakadaki Ulema arasında büyük bir husumet vardı (Mardin, 1996: 160-161).

Bu şekilde önem kazanan Bab-ı Ali’nin gelişmesiyle eş-zamanlı olarak ehl-i kalem veya her payeden bürokratlar, statüleri yükseltilerek Bab-ı Ali’de istihdam edildiler. İlk zamanlarda ehl-i kalem terimi, genel olarak ilim adamlarını belirtmek için kullanılır ve bu ünvan altında hem İslam hukuku uzmanları ve hem de kalemlerin reisleri ile onların personeli anlaşılırdı. Ancak daha sonra bu terim,

sadece ulemanın artık yeterli derecede yapmadığı devlet işlerini yerine getiren Osmanlı seküler bürokrasisi anlamına gelmeye başladı (Mardin, 1996: 158). Kalemiye'ye dahil olan ve seküler bürokrasiye kaynaklık etmeleri ve reformcu zihniyetleri yetiştirmeleri açısından Tercüme Odası ve Hariciye Nezareti'nin rolü büyük olmuştur.

4. Yeni Bürokrasinin Oluşum Sürecinde Tercüme Odasının Yeri

Divan-ı Hümayun'da müzakere esnasında Türkçe bilmeyen bir yabancıнын davasını anlamak, yabancı devlet elçilerinin sadrazamla ve padişahla görüşmelerine aracı olup mektup yazmak için bir tercümanın bulunması gerekiyordu. Divanda istihdam edilen tercümanların hemen hepsi 16. ve 17. yüzyıllarda müslüman olup tımarları vardı. 18. yüzyıldan başlayarak 19. yüzyılın ilk yarısına kadar ise divan tercümanlığı tamamen Fenerli Rumların tekelinde idi (Uzunçarşılı, 1988: 71).

Yeni bürokrasinin oluşumunda ve gelişmesinde tercüme odasının büyük etkisi olmuştur. Mardin, tercüme odasının gerekliliğini şu cümlelerle ifade eder. Osmanlı Devleti ile Batı arasında artan ilişkiler 19. yüzyılın başlarında, acil olarak, daha çok ve daha iyi tercüman ihtiyacını doğurmuştu. Bu şiddetli ihtiyaç, tercüman olarak kullanılan Rumlar'ın Osmanlı hükümetine ihanet etmekte olduğuna dair şüpheler yüzünden bu görevlerden uzaklaştırılmalarıyla daha da arttı. Bunun üzerine, Müslüman Türkler arasında Avrupa dillerini öğrenmek sistematik olarak teşvik edildi. Bu amaçla Bab-ı Ali'de Tercüme Odası adı verilen özel bir bölüm kuruldu (Mardin, 1996: 233). Yeni kurulan bu daire, bir yandan Avrupa'da görev yapacak elçilerin öte yandan ise, yeni bürokrasinin yetişme yeri olma fonksiyonunu üstleniyordu.

Amacı bir zamanlar tamamen Rum tercümanlara bağımlı olan devleti rahatlatmak olan bu daire, zamanla yeni bir müslüman kalemiye memuru tipinin oluşturulmasında merkez olma rolünü üstlendi ve Bab-ı Ali'deki en itibarlı görev yeri haline gelerek reformlara yönelik istekleri karşılayabilecek elemanları sağlama yönünde çok önemli bir konuma geldi (Findley, 1994: 113).

Tercüme Odası'nın bahsi geçen süreç içindeki etkin rolünün arka planını inceleyen Lewis, konu ile ilgili olarak şu saptamalarda bulunmaktadır (Lewis, 1993: 118): “Saldırgan ve istilacı bir Avrupa'nın hakim olduğu bir dünyada, Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşama endişesini çok fazla hissettiği bir dönemde devletin önemli karar organlarının başına, kaçınılmaz olarak, Avrupa'yı, dilini ve işlerini bilen kimseler geçti. Yeni iktidar eliti, ordudan ve ulemadan değil, Tercüme Odası'ndan ve elçilik katiplerinden oluşuyordu. Bir zamanlar hakir görülen ve yarı sülfi bir iş olarak görülen bu görev, artık bir devlet idaresi okulu ve iktidar ele geçirmek için mücadelelerin yapıldığı savaş meydanı haline gelmişti”.

5. Batılılaşma Sürecinde Hariciye Nezareti'nin Yeri

1836 yılında Reis-ül-küttab ismi ve teşkilatı kaldırılarak onun yerine dış ilişkilerin öneminden dolayı, Umur-u Hariciye Nezareti ismiyle bir nezaret kurulmuş ve son Reis-ül-küttab olan Yozgadlı Akif Efendi müşirlik rütbesiyle Umur-u Hariciye Nazırı olmuştur. Böylelikle III. Selim ve II. Mahmud devirlerinde Avrupa başkentlerinde daimi şekilde ikamet eden elçilerle ilgili işleri daha düzenli bir şekilde yapmak olanağı sağlanmış (Uzunçarşılı, 1988: 246-247) ve ayrıca bu nezaret, reformcu zihniyetin beslendiği önemli merkezlerden biri haline gelmiştir.

Hariciye Nezareti, Bab-ı Ali'nin reformcu bir anlayışla şekillendirdiği çok önemli bir bakanlık olmasının yanında diplomatlarını Tanzimat zihniyetine göre şekillendirmesiyle 19. yüzyılın en önemli değişikliklerinden bazılarını geçirdi ve bu değişiklikler zamanla yeni bir seçkin sınıfın (sivil bürokrasi) oluşmasına katkıda bulundu (Findley, 1994: 119; Findley, 1996: 88).

1871'de Âli Paşa'nın ölümüne kadar devletin Sadrazamdan sonra en önemli ikinci şahsiyeti Hariciye Nazırı idi. Bu dönemde Reşid, Âli ve Fuad Paşa'lar dönüşümlü olarak Hariciye Nazırlığı'nı yürütmüşlerdir. Tanzimat reformlarını gerçekleştiren önemli şahsiyetlerin Hariciye Nazırlığı'ndan gelmiş olmaları bir rastlantı değildir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma hareketi askeri yenilgilerle birlikte gündeme gelmeye başlamıştır. Osmanlı reformcuları yenileştirme ve düzenleme yönündeki çabalarını uzun bir süre, askeri mağlubiyetlerden dolayı bu alana hasretmişler ve diğer alanları ikinci plana atmak zorunda kalmışlardır.

Tanzimat döneminde ise, Batı'dan ilham alınarak bir dizi siyasal ve sosyal reformlar gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde toplumun birçok kesiminde yeni örgütlenmelerin oluşması ve idari reformların yapılması, kul sistemini ortadan kaldırmıştı. Osmanlı bürokrasisinin bir unsurunu teşkil eden kalemiye (sivil bürokrasi), yapılan bu düzenlemeler sonucu, padişaha karşı gücünü artırmış ve ülke yönetiminde etkin bir unsur haline gelmiştir.

Tanzimat bürokrasisi Batılılaşma projesine sahip çıktığı, batıyla ilişki içinde olduğu ve batı dillerine hakim olduğu için güç kazandı ve ülkenin yönetiminde söz sahibi oldu.

Yeni bürokrasinin güçlenip etkin konuma gelmesinde Ulema'nın içinde bulunduğu durumun da etkisi vardır. Tanzimat reformlarıyla, Ulema'nın bir devlet dairesi haline dönüştürülmesi, kendi içlerinde ortaya çıkan gruplaşmaların çeşitli anlaşmazlıklara ve mücadelelere sebep olması ve kontrollerindeki vakıfların bu dönemde devlet kontrolüne geçmesi; söz konusu sınıfın eski gücünü ve etkinliğini kaybetmesine ve zayıflamasına yol açmıştır. Bu gelişme yeni bürokrasinin önem kazanmasında etkili bir rol oynamıştır.

Osmanlı'daki eski bürokratik yapının yerini alan Tanzimat bürokrasisi, devletin siyasal, sosyal ve kültürel açıdan Batılılaşması için çok büyük bir çaba sarfetti. Çünkü Tanzimat bürokratları geri kalmışlığı ortadan kaldırmanın yegane çaresinin Avrupa'da ve "Avrupalılaştırma"da olduğu inancını taşıyorlardı.

Tanzimat dönemine damgasını vuran bürokratların birçoğu bu dönemde kurulan Tercüme Odası ve Hariciye Nezareti'nden yetişmişlerdir. Bu iki kurum, dış ilişkiler ve Batılılaşma politikalarına uygun insanlar yetiştiriyordu.

Öte yandan, bu yeni bürokrasi toplumla ilişki kurmasını engelleyen yeni bir anlayışa sahip olduğu ve kendisini toplumdan soyutlayıcı davranışlar sergilediği için halkın desteğini kazanamamıştır .

Tanzimat, Osmanlı bürokratik yapısındaki bir kırılmayı ifade eder. Bu dönemde Osmanlı devlet adamları Batı karşısında uğranılan yenilgiler sonucunda büyük bir şok ve şaşkınlık hali yaşamışlar, düşünce ve değer yargıları altüst olmuş ve kendilerine olan güvenleri sarsılmıştır.

Tanzimat bürokrasisi, Batılılaşma projesini uygulayabilmek için var gücüyle çalışmıştır. Fakat bunların Batılılaşmayı halka izah etme gibi bir endişeleri olmadığı için çabaları da sınırlı kalmış ve Batılılaşma hareketi tüm toplum tabakalarına yayılamamıştır. Bununla beraber bu yeni bürokrasi, etkileri günümüze kadar ulaşan toplumun tepeden düzenlenmesi ve şekillendirilmesi geleneğinin de başlatıcısı olmuştur.

Kaynakça

- ALKAN, Ahmet Turan (1992). **İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset**. Cedit Neşriyat, Ankara.
- DURSUN, Davut (1992). **Din Bürokrasisi**. İşaret Yayınları, İstanbul.
- ERYILMAZ, Bilal (1992). **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**. İşaret Yayınları, İstanbul.
- FLEISCHER, H. Cornell (1996). **Tarihçi Mustafa Ali**. (Çeviren: Ayla Ortaç), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- FINDLEY, Carter V. (1994). **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform**. (Çevirenler: Latif Boyacı - İzzet Akyol). İz Yayıncılık, İstanbul.
- FINDLEY, Carter V. (1996). **Kalemiyeden Mülkiyeye**. (Çeviren: Gül Çağalı Güven). Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- İNALCIK, Halil (1999). "Osmanlı Fetih Yöntemleri". **Cogito, Osmanlı Özel Sayısı (Üç Aylık Düşünce Dergisi)**. Sayı:19.
- İNALCIK, Halil (1996). "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu". **Osmanlı İmparatorluğu - Toplum ve Ekonomi**. Eren Yayınları, İstanbul, ss. 343 - 359.
- HEPER, Metin. "Bürokrasi Maddesi". **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**. Cilt: 2. İletişim Yayınları, İstanbul.

- KARAL, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi**, V. Cilt. Türk tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.
- KONGAR, Emre(1985). **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**. Remzi Kitabevi, İstanbul.
- LEWIS, Bernard (1993). **Modern Türkiye'nin Doğuşu**. (Çeviren: Metin Kıratlı). Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- MARDIN, Şerif (1995a). **Türk Modernleşmesi**. (Derleyenler: Mümtaz'er Türköne/Tuncay Önder). İletişim Yayınları, İstanbul.
- _____ (1995b). **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**. (Çevirenler: Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder). İletişim Yayınları, İstanbul.
- _____ (1996). **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**. (Çevirenler: Mümtaz'er Türköne - Fahri Unan ve İrfan Erdoğan). İletişim Yayınları, İstanbul.
- SENCER, Muzaffer (1984). "Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetimsel Gelişmeler". **Amme İdaresi Dergisi**. Cilt: 17, Sayı: 3.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1988). **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- WEIKER, Walter F. (1973). "Osmanlı Bürokrasisi: Modernleşme ve Reform". (Çevirenler: Sema Büyükdavras ve Erkan Oyal). **Amme İdaresi Dergisi**. Cilt: 6, Sayı: 1.